

Michał Zaręba*

 <https://orcid.org/0000-0001-7770-7395>

Antywietnamskie resentymenty i ich wpływ na relacje Kambodży z Wietnamem w dobie pandemii COVID-19

Abstrakt

Stosunki wietnamsko-kambodżańskie charakteryzuje wiele kontrowersji i problemów, których przyczyn należy upatrywać w głęboko zakorzenionych stereotypach i uprzedzeniach. Dominacja Wietnamu nad Kambodżą na różnych etapach historii przyczyniła się do powstania antywietnamskich resentymentów wśród kambodżańskiej społeczności. Celem artykułu jest ukazanie, w jaki sposób wpływają one na sytuację wewnętrzną w Kambodży i pośrednio na stosunki między rządami w Phnom Penh i Hanoi. Praca uwzględnia również wpływ pandemii COVID-19 na dwustronne relacje, wskazując, na ile wspólne zagrożenie poprawiło lub pogorszyło stosunki na linii Hanoi–Phnom Penh.

Słowa kluczowe: Wietnam, Kambodża, stosunki wietnamsko-kambodżańskie, antywietnamskie resentymenty, pandemia COVID-19.

Anti-Vietnamese resentments and their impact on Cambodia – Vietnam relations during the COVID-19 pandemic

Abstract

Vietnamese-Cambodian relations are characterized by many controversies and problems. Their causes should be seen in deeply entrenched stereotypes and prejudices. The domination of Vietnam over Cambodia at various stages of history has contributed to the rise of anti-Vietnamese resentment among the Cambodian community. The aim of the article is

* Adiunkt w Katedrze Studiów Azjatyckich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

to point out how they impacted on internal situation in Cambodia, and indirectly, on the relations between the governments in Phnom Penh and Hanoi. This paper also takes into account the influence of the COVID-19 pandemic on bilateral relations, and shows how common threat has improved or worsened the Hanoi-Phnom Penh relationship.

Keywords: Vietnam, Cambodia, Vietnamese-Cambodian relations, anti-Vietnamese resentments, COVID-19 pandemic.

Wstęp

Przedmiotem analizy zawartej w danym rozdziale są antywietnamskie resentymenty wśród khmerskiego społeczeństwa. Są one rozumiane jako postawa nacechowana zawziętością oraz złośliwością, ugruntowana na poczuciu krzywdy i prowadząca do niechęci wobec określonej grupy¹. W analizowanym przypadku przejawiają się one w postaci wrogości w stosunku do wietnamskiej społeczności zamieszkującej Kambodżę oraz wietnamskich władz państwowych. W ich działaniu Khmerzy upatrują bowiem przyczyny wszelakich niepowodzeń, podkreślając krzywdy wyrządzone przez Wietnamczyków na różnych etapach historii. Niebagatelną rolę odgrywają głęboko zakorzenione stereotypy, definiowane jako uproszczenia pewnych cech grupy narodowej lub fałszywe stwierdzenia, przyjęte za prawdziwą ocenę. Prowadzą one do powstania wśród Khmerów uprzedzeń wobec Wietnamczyków, a istniejące w ich percepcji osądy wynikają często z braku racjonalnej analizy sytuacji i zagrożeń.

Głównym założeniem rozdziału jest zbadanie, w jaki sposób antywietnamskie resentymenty wpływają na dwustronne relacje wietnamsko-kambodżańskie oraz jakie znaczenie dla ich kształtu miała pandemia COVID-19. Za tezę badawczą przyjęto stwierdzenie, iż antywietnamskie resentymenty są wykorzystywane przez kambodżańską opozycję w celu podważenia legitymizacji władzy Hun Sena, krytykowanego za prowietnamską politykę. Ten czynnik tworzy wspólnotę celów dla kambodżańskiego i wietnamskiego rządu, zacieśniając współpracę na szczeblu międzypaństwowym. Aby potwierdzić powyższą tezę, przeprowadzono analizę jakościową źródeł wtórnych. Jako perspektywę teoretyczną do badania danego zjawiska przyjęto konstruktywizm, zakładający rozważania nad niematerialnymi elementami takimi jak język, idee czy tożsamość, które są historycznie oraz kulturowo zmienne. Szczegółowa analiza obejmuje okres od wzrostu antywietnamskich nastrojów w Kambodży

¹ R. Scruton, *Źródło totalitaryzmu*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuśniński, Kraków 2006, s. 61.

na początku drugiego dziesięciolecia XXI w. do czerwca 2022 r., kiedy obydwa kraje obchodziły 55. rocznicę nawiązania stosunków dyplomatycznych.

Rozdział rozpoczyna historyczne wprowadzenie, w którym omówione zostały źródła antywietnamskich resentymentów w Kambodży, poczynając od ery wietnamskiej dominacji, poprzedzającej francuską kolonizację, poprzez czas wojen w Wietnamie oraz rządów Czerwonych Khmerów, kończąc na okresie funkcjonowania Ludowej Republiki Kampuczy. Następnie scharakteryzowane zostały współczesne problemy w relacjach wietnamsko-kambodżańskich, będące w dużej mierze wynikiem antywietnamskich resentymentów. Kolejno dokonano analizy ich wpływu na politykę wewnętrzną Kambodży, zarówno poprzez wskazanie grup odwołujących się do antywietnamskich haseł, jak i omówienie reakcji kambodżańskiego rządu na tego typu działania. Rozdział kończy charakterystyka wietnamskiej polityki, która jest odpowiedzią na sytuację wewnętrzną w Kambodży, oraz ocena wpływu pandemii COVID-19 na panujące obecnie stosunki pomiędzy rządem w Phnom Penh a władzami w Hanoi.

Historyczne podłoże antywietnamskich resentymentów w Kambodży

Zajęcie terenów, stanowiących obecnie południe Wietnamu, było efektem ekspansji terytorialnej w ramach tzw. polityki marszu na południe (wietn. *Nam tiến*), realizowanej już od XI stulecia do połowy XIX wieku. Spory wewnętrzne, jak toczący się w latach 1627–1672 konflikt między rodem Trính, kontrolującym północ kraju, a klanem Nguyễn panującym w centrum Wietnamu, nie przeszkodziły w uzyskaniu kontroli nad rdzennie khmerskimi ziemiami². Kolejne terytorialne zdobycze stawały się jednak coraz większym utrapieniem dla skarbu, a wśród lokalnej ludności rosły buntownicze nastroje.

Kiedy w 1771 r. na terenach Nguyễnów doszło do rebelii w miejscowości Tây Sơn, ostatni z rodu Nguyễn Phúc Ánh znalazł schronienie na terenach Gia Định (obecnie obszary wokół miasta Hồ Chí Minh, dawny Sajgon). Marsz armii taysonów zatrzymywały farmy wojskowo-rolnicze (wietn. *đồn điền*), do których rekrutowano również członków społeczności khmerskiej. By uniknąć konfliktów, próbowano tworzyć wyraźne granice między Wietnamczykami a „barbarzyńskimi” Khmerami (wietn. *hán di hũu hạn*), jednak działania te przyniosły odwrotny skutek³. Korzystając ze słabości dynastii Tây Sơn,

² Tereny kontrolowane przez ród Nguyễn nazywano Đàng Trong lub Nam Hà, a obszary należące do domeny Trính określano terminem Đàng Ngoài lub An Nam.

³ C. Byung Wook, *Southern Vietnam under the Reign of Minh Mang (1820–1841)*. *Central Policies and Local Response*, New York 2004, s. 34.

Nguyễn Phúc Ánh, przy wydatnej pomocy Francuzów, powrócił do władzy w 1802 r. i ogłosił się cesarzem, przyjmując imię Gia Long. W 1834 r. kolejny władca Minh Mạng przyłączył Kambodżę do Wietnamu jako prowincję Tây Thành⁴ i zainicjował proces wietnamizacji kambodżańskich ziem (wietn. *Nhất Thị Đồng Nhân*⁵). Mieszkańcy byli zobowiązani do używania języka wietnamskiego, noszenia stroju *áo dài* oraz przyjęcia wietnamskich imion i nazwisk^{6,7}.

Rosnące wpływy Wietnamu skłoniły khmerskiego władcę Norodoma do współpracy z Francją, która objęła Kambodżę protektoratem w 1863 r. Z czasem Francuzi podporządkowali sobie również tereny Wietnamu, finalnie tworząc w 1887 r. Unię Indochińską (lub Związek Indochiński), która kończyła okres kambodżańskiej i wietnamskiej niezależności. W obliczu wojny z wietnamskim Việt Minhem decyzja Francji z 4 czerwca 1949 r. o powołaniu marionetkowego Państwa Wietnamu usankcjonowała przynależność niegdyś khmerskich ziem do wietnamskiego terytorium⁸. Straty terytorialne Kambodży szacowane są na ok. 89 tys. km²⁹, a obszary te w khmerskim dyskursie nacjonalistycznym określa się terminem Kambodża Krom, czyli Dolna Kambodża. Są one zamieszkiwane przez Khmerów Krom, czyli Dolnych Khmerów, stanowiących obecnie jedną z 53 mniejszości etnicznych uznanych przez Wietnam, której populacja szacowana jest na 1,32 mln osób¹⁰.

Kambodża odzyskała suwerenność w listopadzie 1953 r. W Wietnamie z kolei, podzielonym na komunistyczną Demokratyczną Republikę Wietnamu na północy i wspieraną przez USA Republikę Wietnamu na południu, do 30 kwietnia 1975 r. trwała wojna. Konflikt ten odcisnął swoje piętno również na losach Kambodży. Stojący na czele państwa książę Norodom Sihanouk tolerował bowiem obecność wojsk północnowietnamskich i partyzantki Wietkongu oraz rosnącą w siłę grupę kambodżańskich komunistów z Pol Potem na czele, zwanych Czerwonymi Khmerami. Obawiając się zbyt dużych wpływów

⁴ B. Kiernan, *Serial colonialism and genocide in nineteenth-century Cambodia*, [w:] *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, red. A.D. Moses, New York 2009, s. 212–216.

⁵ Dosłownie zwrot ten tłumaczony jest jako traktowanie wszystkich w jednakowy sposób.

⁶ J. Bayer, *Polityka zagraniczna Kambodży*, [w:] *Wprowadzenie do polityki zagranicznej państw członkowskich ASEAN*, red. A. Szpak, M. Dahl, Toruń 2021, s. 186.

⁷ D. Chandler, *A History of Cambodia*, Boulder 2008, s. 149–155.

⁸ W. Olszewski, *Historia Wietnamu*, Wrocław 1991, s. 285.

⁹ J. Bayer, dz. cyt., s. 186.

¹⁰ General Statistic Office, *Completed Results of the 2019 Viet Nam Population and Housing Census*, s. 43, <https://www.gso.gov.vn/wp-content/uploads/2019/12/Ket-qua-toan-bo-Tong-dieu-tra-dan-so-va-nha-o-2019.pdf> (dostęp: 2.06.2022).

komunistów w Kambodży, gen. Lon Nol, będący premierem i ministrem obrony, odsunął w marcu 1970 r. Sihanouka od władzy. Za chaos w kraju obwiniał mniejszość wietnamską, liczącą wtedy ok. 450 tys. osób, co doprowadziło do wzrostu antywietnamskich nastrojów i czystek etnicznych. Szacuje się, że w kilka miesięcy po zamachu stanu Kambodżę opuściło ok. 300 tys. Wietnamczyków¹¹. Fakt ten doprowadził do interwencji wojsk Wietnamu Północnego, które miały wesprzeć Czerwonych Khmerów. Z czasem wśród ludzi Pol Pota zaczęła jednak rosnąć podejrzliwość i niechęć wobec Demokratycznej Republiki Wietnamu, co prowadziło do egzekucji prowietnamskich członków ruchu i zaogroiło relacje z rządem w Hanoi¹².

Czerwoni Khmerzy przejęli władzę w Phnom Penh 17 kwietnia 1975 r. Ich obawy przed wietnamskim ekspansjonizmem były silniejsze niż chęć utrzymania dobrych stosunków z władzami w Hanoi. Od 30 kwietnia 1977 r. oddziały Pol Pota, przekonane o sile swojej armii, zaczęły dokonywać regularnych najeżdów na południowozachodnie rubieże Wietnamu, niszcząc wioski i zabijając tysiące cywili¹³. Najgłośniejszej masakry miejscowej ludności wietnamskiej dokonano w kwietniu 1978 r. w miasteczku Ba Chúc, gdzie zabito 3 157 mieszkańców¹⁴. W samej Kambodży reżim Pol Pota wymordował ok. 20 tys. Wietnamczyków, którym nie udało się zbiec przed jego dojściem do władzy¹⁵.

Propaganda Czerwonych Khmerów określała wrogów nowego systemu jako ludzi posiadających „wietnamskie umysły uwięzione w khmerskich ciałach” i uznawała ich za zdrajców. Te uprzedzenia doprowadziły do masakry ludności khmerskiej, zamieszkującej tereny graniczące z Wietnamem, w wyniku czego zginęło ok. 100 tys. osób podejrzanych o sprzyjanie Wietnamczykom¹⁶. W tzw. *Czarnej Księdze*, wydanej w okresie Demokratycznej Kampuczy, dokonano redefinicji słowa *Yuon*, stosowanego w języku khmerskim w odniesieniu do ludności wietnamskiej. Termin, który według kambodżańskich uczonych był określeniem

¹¹ J. Ovesen, I.-B. Trankell, *Foreigners and Honorary Khmers. Ethnic minorities in Cambodia*, [w:] *Civilizing the Margins: Southeast Asian Government Policies for the Development of Minorities*, red. C.R. Duncan, New York 2004, s. 247.

¹² D. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History. Politics, War, and Revolution since 1945*, Yale 1991, s. 211.

¹³ S.J. Morris, *Why Vietnam Invaded Cambodia: Political Culture and Causes of War*, Chicago 1999, s. 98–102.

¹⁴ J. Pringle, *Meanwhile: When the Khmer Rouge came to kill in Vietnam*, „International Herald Tribune”, 7 stycznia 2004, <https://web.archive.org/web/20051027024852/http://www.iht.com/> (dostęp: 2.06.2022).

¹⁵ P. Spencer, *Genocide since 1945*, London–New York 2012, s. 69.

¹⁶ B. Kiernan, *Myth, nationalism and genocide*, „Journal of Genocide Research” 2001, nr 3(2), s. 194.

neutralnym używanym od setek lat, zaczęto tłumaczyć jako dzikus, barbarzyńca czy najeźdźca, nadając mu pejoratywne konotacje. Popularna stała się historia z pierwszej połowy XIX w., kiedy to tłumiący rebelię wietnamski dowódca kazał zakopać dwóch buntowników po samą szyję i użył ich głów zamiast rusztu, by zagotować wodę na herbatę¹⁷. Kiedy Khmerzy cierpieli w agonii, ten rzekł, aby nie wylali herbaty swojego pana. Taka legenda miała wzmocnić antywietnamskie nastroje i legitymizować reżim Pol Pota, który definiował się jako jedyna siła, mogąca zapobiec wietnamskiemu imperializmowi.

Nieudane próby nawoływania Czerwonych Khmerów do negocjacji sprawiły, że Wietnam zaczął przygotowania do pełnoskalowej inwazji, która rozpoczęła się 25 grudnia 1978 r. Wcześniej ogłoszono utworzenie Zjednoczonego Frontu Ocalenia Narodowego Kambodży, składającego się z byłych działaczy Czerwonych Khmerów, którzy odmówili posłuszeństwa Pol Potowi i uciekli do Wietnamu. Liderami ruchu zostali m.in. Heng Samrin oraz Hun Sen, którzy stanęli później na czele Ludowej Republiki Kampuczy, powstałej po zdobyciu Phnom Penh 7 stycznia 1979 r. W lutym podpisano kambodżańsko-wietnamski traktat o pokoju, przyjaźni i współpracy, który *de facto* legitymizował obecność wietnamskich żołnierzy na terytorium Kambodży, trwającą do września 1989 r.¹⁸

Kambodża po raz kolejny znalazła się w strefie wpływów Wietnamu, choć w efekcie interwencji został obalony ludobójczy reżim Pol Pota. Jej polityka zagraniczna i wewnętrzna była pod całkowitym wpływem Wietnamu, wspieranego przez Związek Radziecki. Kraj był izolowany na arenie międzynarodowej i nieuznawany przez większość państw ONZ¹⁹. Opór nadal stawiały oddziały Czerwonych Khmerów, ale także rojaliści z FUNCINPEC²⁰ zgromadzeni wokół króla Sihanouka czy republikanie z Khmerskiego Ludowego Frontu Wyzwolenia Narodowego, kierowanego przez byłego premiera Son Sanna²¹. Ich akcje jednak nie były na tyle skuteczne, by zagrozić kambodżańskiej armii, wspartej przez ok. 200 tys. wietnamskich żołnierzy²². Część Kambodżan

¹⁷ Tamże, s. 188.

¹⁸ W. Swann, *21st Century Cambodia: View and Vision*, New Delhi 2009, s. 97.

¹⁹ Ludowa Republika Kampuczy była uznawana przez 29 państw, w tym takie kraje jak Laos, Kuba, Mongolia, Indie, Afganistan czy państwa Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Czechosłowacja, NRD, Bułgaria, Węgry).

²⁰ FUNCINPEC – fr. Front Uni National pour un Cambodge Indépendant, Neutre, Pacifique, et Coopératif (pl. Kambodżański Narodowy Front dla Niepodległej, Neutralnej, Pokojowej i Kooperatywnej Kampuczy).

²¹ Od 1982 r. ugrupowania te tworzyły Rząd Koalicyjny Demokratycznej Kampuczy stojący w opozycji do władz Ludowej Republiki Kampuczy.

²² Taki kontyngent wojsk utrzymywał Wietnam w 1982 r., zanim zaczął zmniejszać obecność wojskową. Szacuje się, że ok. 15 tys. wietnamskich żołnierzy zginęło w Kambodży

współpracowała z nowym reżimem w nadziei na odzyskanie niezależności, jednak wpływy wietnamskie były bardzo wyraźne. Wietnam wysłał do Kambodży rzeszę doradców politycznych, ekonomicznych i wojskowych, którzy zasiadali niemal w każdej istotnej komórce decyzyjnej, od szczebla lokalnego po ministerstwa. Z jednej strony z niechęcią patrzono na rozkazujących doradców wietnamskich, z drugiej zaś brakowało wykształconych osób, których większość zginęła z rąk Czerwonych Khmerów. Negatywne emocje wzbudzał też napływ Wietnamczyków, których według różnych szacunków przybyło do Kambodży od 150 tys. do 600 tys. Znaczną część z nich stanowiły jednak rodziny, które zdążyły opuścić kraj w latach 70.²³ Kambodżańskie społeczeństwo różni się co do oceny wietnamskiej interwencji i czasów Ludowej Republiki Kampuczy. Dla niektórych 7 stycznia, kiedy upadł reżim Pol Pota, jest dniem rozpoczynającym 10-letnią okupację Kambodży i ponowne podporządkowanie kraju Wietnamowi. Dwie narracje dzielą często zarówno scenę polityczną, jak i społeczeństwo Kambodży.

Stojący na czele Kambodżańskiej Partii Ludowo-Rewolucyjnej (KPL-R) Heng Samrin zaczął powoli tracić wpływy na rzecz Hun Sena, który w 1985 r. został premierem kraju i utrzymuje tę funkcję do dziś. Jako lider Kambodżańskiej Partii Ludowej, powstałej po przekształceniu KPL-R, skutecznie marginalizował opozycję, m.in. odsuwając w 1997 r. od współrządzenia zwycięzcę wyborów z 1993 r. Norodoma Ranariddha. Hun Senowi zarzuca się zbyt silne związki z Wietnamem, któremu premier zawdzięcza karierę polityczną. Często oceniany jest jednak przez swoich dawnych współpracowników jako pragmatyczny polityk, oportunistą, który współpracę z rządem w Hanoi traktuje instrumentalnie.

Główne problemy w obecnych relacjach wietnamsko-kambodżańskich

Antywietnamskie uprzedzenia wpływają na kształt obecnych relacji między rządem w Phnom Penh a władzami w Hanoi. Jedną ze spornych kwestii pozostaje status mniejszości wietnamskiej w Kambodży. Oficjalne dane pokazują, że liczba etnicznych Wietnamczyków wynosiła w 2014 r. ok. 45,5 tys. osób, co stanowiło ok. 0,3% całej populacji kraju. Z kolei informacje za lata 2019–2020

od 1979 r., a ok. 30 tys. zostało rannych. Więcej [w:] C.A. Thayer, *The Vietnam People's Army under Doi Moi*, Singapur 1994, s. 10.

²³ T. Clayton, *Cambodians and the occupation: Responses to and perceptions of the Vietnamese occupation, 1979–1989*, „South East Asia Research” 1999/11, t. 7, nr 3, s. 349–360.

mówią o grupie ok. 27,5 tys. ludzi pochodzenia wietnamskiego (ok. 0,2% społeczeństwa Kambodży)²⁴. Dane rządowe różnią się znacznie od informacji zebranych przez inne instytucje. Te wskazują, że liczba etnicznych Wietnamczyków w Kambodży waha się od 400 tys. do 700 tys. (ok. 2,5–4,5% społeczeństwa), z czego ok. 90% nie posiada aktów urodzenia, dowodów tożsamości ani praw do użytkowania ziemi²⁵. Nie mogą oni posyłać swoich dzieci do szkół i brać udziału w wyborach, a co więcej, ich niejasny status prawny wykorzystują urzędnicy, biorąc od nich łapówki. Sprzeczne dane pokazują złożoność problemu i konieczność uregulowania statusu ludności wietnamskiej w Kambodży. Jednak brak konkretnych rozwiązań w polityce migracyjnej rządu w Phnom Penh powoduje coraz większą niechęć względem Wietnamczyków w społeczeństwie kambodżańskim, co sprzyja antywietnamskim nastrojom.

Nieoficjalnie mówi się, że międzyrządowe negocjacje na temat statusu wietnamskiej ludności dotyczą grupy liczącej od 170 tys. do 300 tys. osób, jednak władze kambodżańskie twierdzą, że pozwolenia na pobyt potrzebuje nie więcej niż 160 tys. ludzi²⁶. Część z nich osiedliła się na terenach przygranicznych, ale większość zamieszkuje pływające wioski na jeziorze Tonle Sap w prowincji Kâmpóng Cham w środkowo-wschodniej Kambodży. W 2019 r. władze w Phnom Penh przesiedliły stamtąd na inne tereny 2 480 wietnamskich rodzin, co wywołało niezadowolenie kambodżańskiego społeczeństwa i oskarżenia płynące pod adresem rządu o oddawanie khmerskich ziem Wietnamczykom²⁷. Mimo że wielu z nich mieszka w Kambodży od dziesiątek lat, a ich dzieci urodziły się w tym kraju, to z uwagi na pochodzenie rodziców nie są uznawane za obywateli Kambodży.

Kolejny problem stanowi fala nielegalnej migracji zarobkowej do Kambodży. Wielu Wietnamczyków z biedniejszych terenów kraju próbuje się dostać do Kambodży pomimo coraz surowszych przepisów migracyjnych i braku dostępu do edukacji oraz opieki zdrowotnej na miejscu. Z tego też powodu w ostatnich latach rząd w Phnom Penh podjął działania repatriacyjne. W czerwcu 2015 r. żołnierze i policja przybyli do wioski Areyksat w prowincji Kandal, aby siłą usunąć 55 łodzi mieszkalnych i 10 domów na brzegach rzeki, zamieszkanym

²⁴ National Institute of Statistics, *Report of Cambodia Socio-Economic Survey 2019/20*, s. 21, https://nis.gov.kh/nis/CSSES/Final%20Report%20of%20Cambodia%20Socio-Economic%20Survey%202019-20_EN.pdf (dostęp: 2.06.2022).

²⁵ Minority Rights Group International, *Cambodia – Ethnic Vietnamese*, listopad 2017, <https://minorityrights.org/minorities/ethnic-vietnamese/> (dostęp: 2.06.2022).

²⁶ J. Bayer, dz. cyt., s. 193.

²⁷ P. Vantha, *Cambodia says relocated Vietnamese families cannot own land*, „Cambodianess”, 12 grudnia 2019, <https://cambodianess.com/article/cambodia-says-relocatedvietnamese-families-cannot-own-land> (dostęp: 3.06.2022).

przez etnicznych Wietnamczyków. W przeciwieństwie do innych brutalnych eksmisji, które nie są rzadkością, tym razem jako powód podano zanieczyszczenie środowiska przez tę społeczność, co miało negatywnie wpływać na walory turystyczne regionu²⁸.

Na stosunki wietnamsko-kambodżańskie rzutuje również kwestia nieuregulowanych granic i roszczeń terytorialnych sięgających jeszcze czasów kolonialnej administracji Francji. Spornym terenem pozostaje wyspa Phú Quốc (khr. *Koh Tral*), która w 1939 r. na skutek francuskiej decyzji o delimitacji akwenów szelfowych (według linii Brévié) znalazła się po wietnamskiej stronie²⁹. Kiedy Wietnam i Kambodża zawierały traktaty graniczne w latach 1982–1985, nie uregulowano kwestii granicy morskiej. Odwołano się do zasady *uti possidetis*, akceptując ówczesny stan posiadania, który był wynikiem decyzji podjętych w czasach kolonialnych³⁰. Co więcej, zostały one potwierdzone w okresie, który przez wielu uważany jest za czas wietnamskiej okupacji, kiedy Ludowa Republika Kampuczy była zwasalizowana przez władze w Hanoi. Z tego też względu ugrupowania opozycyjne oskarżają premiera Hun Sena o zdradę i zgodę na oddanie wyspy Wietnamowi w zamian za polityczną protekcję.

W 2005 r. zawarto kolejne porozumienie, które uzupełniało decyzję sprzed 20 lat. Na jego mocy powołano również komisję odpowiedzialną za wytyczenie i oznakowanie granic³¹. Do tej pory słupkami oznaczone zostało już 84% linii granicznej, co obydwie rządy uznały za sukces, jednak pojawiają się spory między lokalną ludnością Kambodży i Wietnamu w miejscach, gdzie granice nie są jeszcze potwierdzone³². Antywietnamskie nastroje na terenach przygranicznych nasilają się również z uwagi na fakt, iż ok. 70% inwestycji wietnamskich w rolnictwie ma miejsce właśnie na tych obszarach. Kambodżanie mówią o nowej formie wietnamskiej ekspansji, choć przedsiębiorstwa z Wietnamu podkreślają, że coraz częściej przegrywają przetargi, zwłaszcza z firmami

²⁸ T. Frewer, *Cambodia's anti-Vietnam obsession*, „The Diplomat”, 6 września 2016, <https://thediplomat.com/2016/09/cambodias-anti-vietnam-obsession/> (dostęp: 2.06.2022).

²⁹ M. Strašáková, *Claiming Phu Quoc/Koh Tral: Irredentism as a recurrent theme of Cambodian domestic politics*, [w:] *Unresolved border, land and maritime disputes in Southeast Asia: Bi- and multilateral conflict resolution approaches and ASEAN's centrality*, red. A. Gerstl, M. Strašáková, Leiden 2016, s. 116.

³⁰ R. Amer, *Border conflicts between Cambodia and Vietnam*, „IBRU Boundary and Security Bulletin”, Summer 1997, s. 81–82.

³¹ J. Bayer, dz. cyt., s. 190.

³² Voice of Vietnam, *Vietnam, Cambodia complete 84% of land border delineation, marker planting*, 4 października 2019, <https://vovworld.vn/en-US/news/vietnam-cambodia-complete-84-of-land-border-delineation-marker-planting-789845.vov> (dostęp: 7.06.2022).

chińskimi. Co więcej, Wietnamczycy oskarżani są również o rozbudowę projektów infrastrukturalnych i wojskowych na obszarach, których przynależność nie została jeszcze ustalona, co zaowocowało wysłaniem przez rząd w Phnom Penh ponad 20 not protestacyjnych do końca 2016 r.

Niemniej jednak jeszcze w lipcu 2015 r. doszło do rozmów dwustronnych, które były odpowiedzią na starcia między lokalną ludnością na terytoriach granicznych w prowincji Svay Riëng. W ich efekcie Wietnam zrezygnował z budowy posterunku wojskowego w pobliżu dystryktu Kaôh Thum w prowincji Kândal czy drogi w okolicach dystryktu Chântrea, prowincja Svay Riëng. Ponadto obie strony zgodziły się edukować ludzi wzdłuż granicy, by nie podzegli do żadnych incydentów i nie wkraczali na swoje ziemie, ponieważ często mieszkańcy uciekają się właśnie do przemocy, nie widząc innego sposobu rozwiązania sporu³³.

Antywietnamski dyskurs w polityce wewnętrznej Kambodży

Mimo kroków podjętych przez obydwie rządy kwestie demarkacji granic i nielegalnych migrantów nadal budzą kontrowersje. Często bywają wykorzystywane na potrzeby wewnętrznej polityki Kambodży, co wpływa również na relacje rządu w Phnom Penh z Wietnamem. Proces demarkacji jest często kwestionowany przez polityków przeciwnych obecnej polityce Hun Sena, którzy oskarżają rząd o oddawanie kambodżańskich ziem Wietnamowi. Podczas organizowanych na granicy protestów, gdy miejscowi chłopcy usuwają słupki graniczne, opozycyjni politycy często przyłączają się do tego typu akcji.

Jedną z takich osób był Sam Rainsy, opozycjonista skazany w 2005 r. za zniesławienie premiera Hun Sena, który po ułaskawieniu przez króla Norodoma Sihamoniego powrócił z zagranicy, gdzie ukrywał się, unikając kary. W 2009 r., pełniąc mandat posła, dołączył do protestujących w miejscowości Svay Riëng, za co rok później został skazany *in absentia* na dwa lata pozbawienia wolności. Kolejny proces z 2010 r., w którym oskarżano go o ponowne zniesławienie premiera i fałszowanie map, zakończył się 10-letnim wyrokiem więzienia i także ucieczką z kraju³⁴. W 2012 r. ugrupowanie Sama Rainsy połączyło siły z Partią

³³ T. Leng, *Small state diplomacy: Cambodia's foreign policy towards Vietnam*, „The Pacific Review” 2016, nr 1, s. 14.

³⁴ Human Rights Watch, *Cambodia: Rainsy sentence shatters pretense of democracy*, 24 października 2010, <https://www.hrw.org/news/2010/09/24/cambodia-rainsy-sentence-shatters-pretense-democracy> (dostęp: 7.06.2022).

Praw Człowieka, której przewodniczył Kem Sokha, tworząc silny blok opozycyjny pod nazwą Partia Narodowego Ocalenia Kambodży (PNOK)³⁵.

Ten ruch nastąpił przed zbliżającymi się wyborami do parlamentu, planowanymi na koniec lipca 2013 r., w których PNOK miała przeciwstawić się rządzącej Kambodżańskiej Partii Ludowej Hun Sena³⁶. Podczas kampanii wyborczej opozycja często podnosiła antywietnamskie hasła i problem demarkacji granic. Kem Sokha starał się wykorzystać kwestię wyspy Phú Quốc w debacie publicznej przez niemal rok, oskarżając premiera o doprowadzenie do jej utraty na rzecz Wietnamu³⁷. Pośród zwolenników PNOK panował również mit, że KPP fałszuje wybory, przywożąc do lokali wyborczych ciężarówkę pełną Wietnamczyków, którzy nie mają prawa głosu. Z tego też względu zorganizowano grupę ok. 2 tys. obserwatorów, którzy mieli kontrolować proces wyborczy i sprawdzać, czy głosujący posiadają ważne kambodżańskie dowody tożsamości i posługują się językiem khmerskim. Na wiecach wyborczych PNOK częściej skandowanym hasłem niż wyborczy slogan *b'ido* (zmiana) było słowo *yuon* przypominające, że za wszystkie problemy kambodżańskiego społeczeństwa odpowiedzialni są Wietnamczycy³⁸. Antywietnamskiego tonu w kampanii wyborczej używały również mniejsze ugrupowania opozycyjne, jednak żadne z nich nie stanowiło znaczącej siły politycznej. Sam Rainsy wrócił do Kambodży tuż przed wyborami, dzięki skorzystaniu z królewskiego prawa łaski. Wybory w 2013 r. wygrała KPL, zdobywając 48,8% głosów i 66 miejsc w Zgromadzeniu Narodowym, jednak PNOK osiągnęła tylko nieznacznie gorszy wynik, zyskując poparcie 44,5% wyborców i 55 mandatów w niższej izbie parlamentu Kambodży³⁹.

Niemal od razu po ogłoszeniu oficjalnych rezultatów rozpoczęły się masowe protesty zorganizowane przez opozycję i jej zwolenników, oskarżającą władze KPL o oszustwa wyborcze. Demonstranci podnosili również hasła podniesienia płacy minimalnej do 160 USD miesięcznie, poszanowania swobód

³⁵ V. Sokheng, B. Di Certo, *Parties to form Cambodia Democratic Movement of National Rescue*, „Phnom Penh Post”, 17 lipca 2012, <http://www.phnompenhpost.com/index.php/2012071757467/National-news/srp-hrp-announce-political-merger.html> (dostęp: 8.06.2022).

³⁶ V. Sokheng, *NEC reiterates Rainsy's ineligibility*, „Phnom Penh Post”, 17 lipca 2013, <https://www.phnompenhpost.com/national/nec-reiterates-rainsy%E2%80%99s-ineligibility> (dostęp: 8.06.2022).

³⁷ M. Strašáková, dz. cyt., s. 116.

³⁸ D. Hutt, *The truth about anti-Vietnam sentiment in Cambodia*, „The Diplomat”, 20 października 2016, <https://thediplomat.com/2016/10/the-truth-about-anti-vietnam-sentiment-in-cambodia/> (dostęp: 9.06.2022).

³⁹ T. Leng, dz. cyt., s. 9.

obywatelskich, zmniejszenia poziomu korupcji czy konieczności zapobiegania nielegalnej wycince lasów. Przyczyną protestów była również niechęć do Wietnamu i jego wpływów w Kambodży, co było widoczne po atakach na punkty gastronomiczne prowadzone przez Wietnamczyków. Największe incydenty miały miejsce 3 stycznia 2014 r., kiedy to policja starła się ze strajkującymi pracownikami fabryki odzieżowej w okolicach Phnom Penh. W ich wyniku zginęły 4 osoby, a 23 zostały ranne⁴⁰. Po tych zajściach władze użyły siły, by rozbić największe skupiska protestujących w stołecznym Phnom Penh, i zakazały dalszych demonstracji⁴¹. Dzień przed decyzją o akcji wobec protestujących Hun Sen udał się z oficjalną wizytą do Hanoi. Wykorzystywali to liderzy PNOK, twierdząc, że premier szuka wojskowego wsparcia Wietnamu, by utrzymać władzę, zamiast podjąć negocjacje z opozycją⁴².

Protesty odżyły 8 lipca, kiedy w komunikacie rzecznika ambasady Wietnamu w Phnom Penh padły słowa, że obecne tereny Deltę Mekongu, uznawane przez Khmerów za Dolną Kampuczę, stanowią integralną część wietnamskiego terytorium. Przed budynkiem ambasady zaczęli protestować buddyjscy mnisi, studenci i członkowie Federacji Khmerów Kambodży Krom. Doszło do starć z policją oraz palenia flag narodowych Wietnamu przez demonstrujących⁴³. Po kilkunastu dniach udało się osiągnąć porozumienie między premierem Hun Senem a Samem Raisy, jednak antywietnamskim nastrojom dała wkrótce upust lokalna społeczność na terytoriach granicznych⁴⁴.

Antywietnamski dyskurs został zmonopolizowany przez coraz silniejszą względem KPL kambodżańską opozycję. Głęboko zakorzenione wśród jej zwolenników przekonanie, iż Hun Sen jest marionetką w rękach rządu w Hanoi, sprawiło, że kontestacja rządzącej partii była utożsamiana ze sprzeciwem wobec Wietnamczyków. Stawiało to premiera w niekorzystnej sytuacji, bo choć starał się trzymać Wietnam na dystans, pogłębiając współpracę z Chinami, nie

⁴⁰ Voa Cambodia, *Four killed as riot police fire on demonstrators*, 4 stycznia 2014, <https://www.voacambodia.com/a/four-killed-as-riot-police-fire-on-demonstrators/1822935.html> (dostęp: 9.06.2022).

⁴¹ Voa Cambodia, *Cambodia authorities raid protest camp, ban further demonstrations*, 4 stycznia 2014, <https://www.voacambodia.com/a/cambodia-authorities-raid-protest-camp-ban-further-demonstrations/1823392.html> (dostęp: 9.06.2022).

⁴² Radio Free Asia, *Cambodian PM to visit Vietnam amid political tensions at home*, 23 grudnia 2013, <https://www.rfa.org/english/news/cambodia/visit-12232013231824.html> (dostęp: 9.06.2022).

⁴³ Radio Free Asia, *Cambodia defends flag burning protest as 'freedom of expression'*, 15 sierpnia 2014, <https://www.rfa.org/english/news/cambodia/flag-08152014162722.html> (dostęp: 9.06.2022).

⁴⁴ Phnom Penh Post, *Political deadlock broken*, 22 lipca 2014, <https://www.phnompenhpost.com/national/political-deadlock-broken> (dostęp: 9.06.2022).

możło wykreślić z politycznego *dossier* silnych związków z wietnamskimi komunistami w przeszłości.

Wybory z 2013 r. pokazały, że antywietnamskie hasła są skutecznym narzędziem zdobywania poparcia wśród społeczeństwa kambodżańskiego, a aktywność działaczy podnoszących kwestię demarkacji czy nielegalnej migracji rosła. Przykładem takiego aktywisty był Kem Ley, który odwiedzał zamieszkałe przez migrantów wietnamskich terytoria, dokonując ich ewidencji na własną rękę. Cieszył się dużym uznaniem wśród zwolenników opozycji, jednak jego działalność przerwała śmierć w lipcu 2016 r., kiedy to został zastrzelony na stacji benzynowej w stolicy. Opozycja uznała, że przyczyną zamachu była polityczna zemsta, gdyż Kem Ley uchodził za jednego z najbardziej zagorzałych krytyków Hun Sena. Co więcej, do zdarzenia doszło w okolicy domu bratanka Hun Sena zaledwie kilka dni po opublikowaniu raportu *Global Witness*, w którym oszacowano majątek jego rodziny na 200 mln USD⁴⁵. Głośna krytyka i oskarżenia popłynęły zwłaszcza z ust Sama Rainsy, który po raz kolejny został skazany za zniesławienie, tym razem nie zyskując królewskiej łaski. Od lutego 2017 r. nałożono na niego zakaz działalności politycznej, zmuszając do rezygnacji z przewodnictwa nad Partią Narodowego Ocalenia Kambodży, której stery objął Kem Sokha⁴⁶.

Te wydarzenia sprawiły, że poparcie dla opozycji nie spadało, co odzwierciedlały wyniki lokalnych wyborów z czerwca 2017 r. PNOK zyskała 43,8% głosów przy poparciu 50,7% dla KPL. Hun Sen podjął zatem kolejne kroki, by unieszkodliwić opozycję przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi, planowanymi na lipiec 2018 r. Kem Sokha już we wrześniu został oskarżony o zdradę i szpiegostwo na rzecz Stanów Zjednoczonych, a więzienie opuścił dopiero po wyborach, pozostając jednak w areszcie domowym⁴⁷. W listopadzie rozwiązana została również PNOK, a wszystkich jej członków zasiadających w lokalnych władzach i parlamencie pozbawiano funkcji, nakładając pięcioletni zakaz działalności politycznej⁴⁸. Hun Sen nie mając

⁴⁵ L. Hunt, *What's behind the death of a prominent Cambodia government critic?*, „The Diplomat”, 11 lipca 2016, <https://thediplomat.com/2016/07/whats-behind-the-death-of-a-prominent-cambodia-government-critic/> (dostęp: 9.06.2022).

⁴⁶ S. Turton, *Sam Rainsy resigns from CNRP*, „Phnom Penh Post”, 11 lutego 2017, <https://www.phnompenhpost.com/national/sam-rainsy-resigns-cnrp> (dostęp: 10.06.2022).

⁴⁷ S. Turton, *Cambodia resumes treason trial of opposition leader Kem Sokha*, „Asia Nikkei”, 19 stycznia 2022, <https://asia.nikkei.com/Politics/Cambodia-resumes-treason-trial-of-opposition-leader-Kem-Sokha> (dostęp: 10.06.2022).

⁴⁸ Phnom Penh Post, *Breaking: Supreme Court rules to dissolve CNRP*, 16 listopada 2017, <https://www.phnompenhpost.com/national/breaking-supreme-court-rules-dissolve-cnrp> (dostęp: 10.06.2022).

praktycznie żadnej konkurencji, wygrał wybory w 2018 r., a przedstawiciele Kambodżańskiej Partii Ludowej obsadzili wszystkie miejsca w Zgromadzeniu Narodowym.

Polityka Wietnamu wobec Kambodży a problem antywietnamskich resentymentów

Kambodża od zawsze była określana przez rząd w Hanoi jako jeden z głównych partnerów w polityce zagranicznej. Obecnie jest jedynym sojusznikiem Wietnamu, z którym nie łączy go już wspólnota ideologiczna⁴⁹. Pamięć o braterstwie z okresu Ludowej Republiki Kampuczy nadal jest jednak silna wśród wietnamskich decydentów, co znajduje swoje odzwierciedlenie w polityce względem Kambodży. Słowa, jakie padały z ust wietnamskich polityków podczas XII Zjazdu Komunistycznej Partii Wietnamu (KPW) z 2016 r., kiedy uznano Kambodżańską Partię Ludową za drugą najistotniejszą organizację zaraz po Laotańskiej Partii Ludowo-Rewolucyjnej, potwierdzają tylko linię polityczną KPW⁵⁰. Wielu czołowych członków Kambodżańskiej Partii Ludowej na czele z Hun Senem to osoby, które do Kambodży przybyły wraz z wojskami wietnamskimi i dzięki Wietnamowi objęły najwyższe stanowiska w państwie. Co więcej, relacje z Kambodżą i Laosem nadal określane są przez Wietnamczyków mianem specjalnych, co nadaje stosunkom z sąsiadami priorytet względem innych partnerów. Obecnie widać, że ich charakter jest całościowy i obejmuje stosunki polityczne, gospodarcze, sektor bezpieczeństwa, kultury i wiele innych płaszczyzn.

Szczególne znaczenie mają relacje w obszarze wojskowości między Wietnamską Armią Ludową a Królewskimi Siłami Zbrojnymi Kambodży oraz pomiędzy strukturami policji obydwu państw. Udział wojsk wietnamskich w pokonaniu Czerwonych Khmerów i utrzymaniu stabilności w regionie w latach 80. jest dla Wietnamczyków powodem do dumy. Również premier Hun Sen w swoich przemowach często podkreślał, że bez udziału Wietnamu Kambodża nie stałaby się finalnie krajem wolnym od terroru i problemów wewnętrznych. Wielokrotnie wspominał, że na płaszczyźnie wojskowej Wietnam i Kambodża są jak „wargi i zęby”. Fraza ta w komunistycznej nomenklaturze

⁴⁹ Pozostali priorytetowi partnerzy to Laos, Chiny, Kuba, Korea Północna: A. Vuving, *The evolution of Vietnamese foreign policy in the Doi Moi era*, [w:] *Vietnam: Navigating a Rapidly Changing Economy, Society, and Political Order*, red. B. Ljunggren, D.H. Perkins, Cambridge 2022, s. 14.

⁵⁰ S. Heder, *Cambodia–Vietnam: Special Relationship against Hostile and Unfriendly Forces*, „Southeast Asian Affairs” 2018, nr 1, s. 113.

często była używana na określenie braterstwa krwi i sojuszu w czasach konfliktu. Obydwie armie definiują współpracę jako działanie przeciw wrogim siłom i deklarują, że ich terytoria nie mogą być użyte do agresji jednego państwa wobec drugiego⁵¹. Wietnam określa te siły jako radykalne organizacje prodemokratyczne, które dążą do obalenia monopolu KPW. Wśród działaczy KPL z kolei tego terminu zaczęto używać w stosunku do Partii Narodowego Ocalenia Kambodży. Oskarżano ją o podważanie mandatu partii Hun Sena do sprawowania rządów, generowanie napięć społecznych poprzez organizowanie antyrządowych demonstracji i współpracę z obcymi siłami. Te zarzuty stały u podstaw delegalizacji PNOK i aresztowań jej liderów, gdyż jak twierdził Hun Sen, takie działania mogą doprowadzić do kryzysu wewnętrznego lub konfliktu z Wietnamem.

Przeciwnicy premiera Hun Sena często krytykowali tę bliską współpracę wojskową i uznawali ją za podporządkowanie się Wietnamowi. Fakt, że stanowisko dowódcy sił zbrojnych piastuje syn premiera Hun Manet, sprzyjał tylko takim opiniom. Utwierdzało to opozycjonistów w przekonaniu, że Hun Sen mógłby poprosić o pomoc armię Wietnamu w przypadku wewnętrznego kryzysu.

Rosnące poparcie dla PNOK po wyborach parlamentarnych w 2013 r. i lokalnych w 2017 r. odebrano w Wietnamie z zaniepokojeniem. To zaowocowało intensyfikacją współpracy przed wyborami parlamentarnymi w 2018 r., co podkreślały liczne spotkania na wysokim szczeblu i zawierane umowy międzyrządowe. W grudniu 2016 r. podczas wizyty Hun Sena i przedstawicieli jego rządu w Hanoi doszło do podpisania szeregu porozumień dotyczących m.in. udzielania pomocy prawnej, przekazywania osób skazanych czy między Ministerstwem Wyznań Królestwa Kambodży a Komitetem ds. Mniejszości Narodowych SRW. Wydano również wspólne oświadczenie, w którym oba kraje deklarowały respektowanie integralności terytorialnej i suwerenności oraz zapewniły o nieingerowaniu w sprawy wewnętrzne drugiej strony⁵².

W styczniu 2017 r. wicepremier i minister spraw wewnętrznych Kambodży Sar Kheng złożył wizytę w Hanoi, gdzie przyjął go ówczesny szef wietnamskiego rząd Nguyễn Xuân Phúc⁵³. Dyskutowano o współpracy MSW Kambodży z Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego Wietnamu w kontekście

⁵¹ A. Willemys, *China in vogue, but Vietnam still Hun Sen's lifeline*, „The Diplomat”, 26 czerwca 2018, <https://thediplomat.com/2018/06/china-in-vogue-but-vietnam-still-hun-sens-lifeline/> (dostęp: 10.06.2022).

⁵² J. Bayer, dz. cyt., s. 188.

⁵³ VietnamPlus, *Vietnam wishes to foster friendship with Cambodia: PM*, 9 stycznia 2017, <https://en.vietnamplus.vn/vietnam-wishes-to-foster-friendship-with-cambodia-pm/105549.vnp> (dostęp: 10.06.2022).

nadchodzących wyborów w tym kraju oraz o innych zagadnieniach związanych z bezpieczeństwem wewnętrznym. Z kolei w kwietniu tegoż roku podczas wizyty Phúca w Phnom Penh sygnowano memorandum dotyczące współpracy w dziedzinie infrastruktury, rybołówstwa i pomocy osobom uzależnionym⁵⁴. 24 czerwca 2017 r. Wietnam i Kambodża świętowały 50. rocznicę ustanowienia oficjalnych relacji międzypaństwowych, co również nie przeszło bez echa i było kolejną okazją do podkreślenia dobrosąsiedzkich stosunków i rozwijającej się współpracy między krajami⁵⁵. W grudniu, już po zdelegalizowaniu PNOK, doszło w Hanoi do spotkania między wicepremierem i ministrem obrony Kambodży Tea Banhem a sekretarzem generalnym KPW Nguyễn Phú Trọngiem. Rekomendował on przyjęcie ostrzejszego kursu przez KPL w odniesieniu do sytuacji wewnętrznej w kraju, mówiąc o bardziej zdecydowanym przywództwie partii. Podpisano również umowy o organizowaniu wspólnych patroli morskich czy współpracy w celu uszczelnienia granic⁵⁶.

Wszystkie te kroki rząd w Hanoi podjął, by osłabić antywietnamskie nastroje w Kambodży, które w latach 2013–2015 osiągnęły swoje apogeum w postaci inspirowanych przez opozycję protestów i starć na terenach przygranicznych. Wietnam szczególnie zaniepokoiła sytuacja, która miała miejsce w czerwcu 2015 r. na granicy prowincji Svay Riêng i Long An, kiedy doszło do incydentów z udziałem PNOK. Na miejsce sporu dotarło ok. 2 tys. zwolenników partii, którzy dołączyli do miejscowych chłopów. Władze wietnamskie postawiły w gotowości Straż Graniczną i zezwoliły wietnamskim cywilom na użycie siły wobec strony kambodżańskiej, gdyby spór się zaognił⁵⁷.

Z wietnamskiej perspektywy sytuacja na terenach granicznych jest szczególnie istotna, gdyż to głównie stąd wietnamscy migranci przedostają się do Kambodży. W tej grupie można odnaleźć osoby, które czują się prześladowane ze względów religijnych i politycznych przez rząd w Hanoi. Udają się do Kambodży, poszukując uznania swych praw i zainteresowania ze strony instytucji międzynarodowych. Przez władze wietnamskie są często postrzegani jako wrogi element czy potencjalni separatyści, którzy mogą chcieć zdestabilizować rządy KPW, prowadząc działania wywrotowe z terytorium Kambodży. Za taką organizację uznawana jest Rewolucyjna Partia Reform Wietnamu (wietn. *Việt Tân*), która nawołuje do wprowadzenia demokracji liberalnej w tym kraju.

⁵⁴ J. Bayer, dz. cyt., s. 188.

⁵⁵ Nhân Dân, *50th anniversary of Vietnam-Cambodia diplomatic ties marked*, 23 czerwca 2017, <https://en.nhandan.vn/politics/external-relations/item/5294402-50th-anniversary-of-vietnam-cambodia-diplomatic-ties-marked.html> (dostęp: 10.06.2022).

⁵⁶ S. Heder, dz. cyt., s. 116.

⁵⁷ M. Sokchea, C. Parkinson, *Point of no resolution*, „Phnom Penh”, 20 lipca 2015, <https://www.phnompenhpost.com/national/point-no-resolution> (dostęp: 10.06.2022).

Ugrupowanie działa na uchodźstwie, głównie w Stanach Zjednoczonych, ale jego aktywność w Phnom Penh odnotowało w 2017 r. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego Wietnamu⁵⁸.

Kolejnym wyzwaniem dla rządu Socjalistycznej Republiki Wietnamu (SRW) jest fakt, iż społeczeństwo kambodżańskie staje się coraz bardziej przychylnie Chinom, na co z pewnością wpływ mają liczne inwestycje firm z Państwa Środka. Ta tendencja to niepokojący sygnał dla Wietnamu, który obawia się rosnących wpływów Pekinu w całym regionie Azji Południowo-Wschodniej, a w szczególności w sąsiedniej Kambodży i Laosie, będących do niedawna bliskimi sojusznikami Wietnamu. Zaniepokojenie w Hanoi budzi możliwość korzystania przez Chiny z kambodżańskiej bazy morskiej Ream czy kompleksu wojskowego Dara Sakor. Kambodża zajmowała również najbardziej prochińskie stanowisko wśród państw Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN – Association of South-East Asian Nations) w sporze o Wyspy Paracelskie i Spratly, w który to konflikt zaangażowany jest zarówno Wietnam, jak i Chiny.

Wpływ pandemii COVID-19 na relacje wietnamsko-kambodżańskie

Niespodziewany wybuch pandemii koronawirusa wpłynął na wiele płaszczyzn relacji między Wietnamem a Kambodżą. Pomimo zamknięcia granic, co utrudniało kontakty międzypaństwowe, aktywność dyplomatyczna na linii Phnom Penh – Hanoi nie zmalała. Kiedy na przełomie stycznia i lutego 2021 r. wybrano nowe władze Wietnamu po XIII Zjeździe KPW, kontynuowano dyplomatyczną ofensywę. Już 3 lutego pozostający na stanowisku sekretarza generalnego Nguyễn Phú Trọng odbył rozmowę telefoniczną z Hun Senem. Z szefem kambodżańskiego rządu 5 kwietnia 2021 r. rozmawiał Nguyễn Xuân Phúc, już w nowej roli prezydenta kraju, a dzień później, tuż po wyborze na nowe stanowisko, premier Chính. Wymieniona trójka czołowych wietnamskich polityków miała również możliwość gościć Hun Sena w Hanoi 2 września podczas trójstronnego dialogu Wietnam–Kambodża–Laos⁵⁹. Z kolei w drugiej połowie grudnia tego samego roku Phnom Penh odwiedził prezydent Phúc. Podczas tej wizyty podpisano siedem umów o współpracy, m.in. w zakresie bezpieczeństwa, edukacji i handlu⁶⁰. W lutym 2022 r. wizytę

⁵⁸ S. Heder, dz. cyt., s. 123.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ K. Heng, *Cambodia-Vietnam relations: Key issues and the way forward*, „ISEAS Perspective 2022”, ISEAS – Yusof Ishak Institute, nr 36, s. 3.

w stolicy Kambodży złożył nowo wybrany minister spraw zagranicznych SRW Bui Thanh Son, a w czerwcu obydwaj państwa celebrowały 55. rocznicę nawiązania oficjalnych relacji dyplomatycznych⁶¹.

Rozwiązanie PNOK oraz aresztowanie jej liderów sprawiło, że tematy drażliwe dla stosunków wietnamsko-kambodżańskich, takie jak demarkacja, zeszyły na drugi plan. Co więcej, wskutek pandemii rozbita opozycja nie mogła organizować protestów, a priorytetem stało się bezpieczeństwo i zdrowie obywateli. Lockdown sprawił również, że obchody rocznicowe 7 stycznia nie były w Phnom Penh hucznie celebrowane, jak miało to miejsce w ostatnich latach. Tym samym krytycy rządu kambodżańskiego stracili kolejny argument do ataków na Hun Sena za jego rzekomo prowietnamskie podejście. Pojawiają się opinie, że taki stan rzeczy jest konsekwencją wewnętrznych rozgrywek, a Hun Sen chce pokazać zmianę swojego stosunku do Wietnamu, by przeprowadzić tranzytę władzy w Kambodży, unikając demonstracji i niepokojów społecznych. Zapowiedział on bowiem, że po wyborach parlamentarnych planowanych na 2023 r. zrezygnuje z kierowania rządem, a schedę po nim przejmie jego syn Hun Manet, rekomendowany już na to stanowisko przez KPL. Otwartą kwestią pozostaje polityka Hun Maneta po prognozowanym sukcesie wyborczym. Wydaje się jednak, że będzie on kontynuował politykę swojego ojca, chcąc zacieśniać relacje z Chinami. Jednocześnie utrzymanie rozbitej opozycji, która często odwoływała się do antywietnamskich resentymentów, powinno również stabilizować relacje między rządami w Phnom Penh i Hanoi.

Pandemia pokazała, że obydwaj kraje są chętne do współpracy i wzajemnej pomocy, a animozje nie odgrywają tak kluczowej roli, kiedy w grę wchodzi bezpieczeństwo i zdrowie obywateli. Kiedy zimą 2019 r. wskaźnik zachorowań na świecie zaczął rosnać, rząd w Hanoi, nauczony doświadczeniem poprzednich epidemii ptasiej grypy czy wirusa SARS, natychmiast ustanowił lockdown w całym kraju. Początkowe sukcesy w walce z pandemią spowodowały, że władze w Hanoi były skore do pomocy biedniejszym krajom takim jak Kambodża, gdzie największy wzrost przypadków COVID-19 miał miejsce w kwietniu 2021 r. Kiedy nowo wybrany szef wietnamskiego rządu Phạm Minh Chính spotkał się z premierem Hun Senem w Dżakarcie podczas szczytu ASEAN, zadeklarował pomoc dla Kambodży w walce z pandemią. Ostatecznie przekazano sprzęt o wartości 500 tys. USD, w tym 800 respiratorów, ponad 2 mln

⁶¹ D. Hutt, *Cambodia on middle path between China and Vietnam*, „Asia Times”, 29 kwietnia 2022, <https://asiatimes.com/2022/04/cambodia-on-middle-path-between-china-and-vietnam/> (dostęp: 10.06.2022).

zwykłych masek medycznych i 300 tys. masek N95⁶². Kiedy w okolicach lipca 2021 r. zanotowano pierwszy znaczący wzrost zakażeń w Wietnamie, Kambodża odpowiedziała w podobny sposób, oferując rządowi w Hanoi swoją pomoc. Przekazano ok. 1 mln masek medycznych, 100 tys. masek N95 oraz 100 koncentratorów tlenu. Co więcej, rząd w Phnom Penh ofiarował Wietnamowi 200 tys. USD, a Kambodżański Czerwony Krzyż i Stowarzyszenie Przyjaźni Wietnamsko-Kambodżańskiej odpowiednio 100 tys. i 50 tys. USD⁶³. W październiku 2021 r. Kambodża przekazała również 200 tys. dawek szczepionki Sinopharm, by pomóc Wietnamowi w okresie wzmożonej liczby zakażeń⁶⁴.

Pomimo że walka z pandemią stała się kolejną płaszczyzną współpracy, a wiele spornych kwestii odsunięto na dalszy plan, pojawiły się problemy, które obecność koronawirusa spotęgowała. W kwietniu 2020 r., kiedy Wietnam zmagał się z pierwszą falą pandemii COVID-19, kambodżańskie władze odkryły zlokalizowane na nieoznakowanym obszarze wzdłuż granicy posterunki wietnamskich żołnierzy. Wietnam tłumaczył ich obecność koniecznością uszczelnienia granic przed nielegalnymi migrantami i obawą o wzrost liczby zakażeń w kraju. Ostatecznie jednak na skutek protestu ambasady Kambodży w Hanoi posterunki zostały zlikwidowane⁶⁵.

Wraz z wybuchem pandemii COVID-19 pogorszyła się także sytuacja nielegalnych migrantów wietnamskich w Kambodży, gdyż oskarżenia o przeniesienie choroby popłynęły w stronę społeczności wietnamskiej. Przykładem działań rządu było m.in. zmuszenie ok. 1,5 tys. rodzin mieszkających w łodziach do opuszczenia okolic stołecznego Phnom Penh na przełomie czerwca i lipca, kiedy w Kambodży zanotowano wzrost zakażeń. Jako przyczynę podano konieczność zmniejszenia zanieczyszczenia na jeziorze Tonle Sap, jednak nieoficjalnie informowano, że relokacja związana jest z przygotowaniem do Igrzysk Azji Południowo-Wschodniej (SEA Games), które mają odbyć się w okolicach kambodżańskiego Phnom Penh w 2023 r. Brak jasnego statusu prawnego powoduje, że ludzie ci są traktowani jak bezpaństwowcy, a obydwa rządy unikają wzięcia odpowiedzialności za ich los, pozostawiając tę społeczność bez

⁶² L. Nga, *Vietnam offers Cambodia largest Covid-19 aid package*, „Vietnam Express”, 22 kwietnia 2021, <https://e.vnexpress.net/news/news/vietnam-offers-cambodia-largest-covid-19-aid-package-4266853.html> (dostęp: 20.06.2022).

⁶³ M. Kunthear, *Vietnam PM hails Cambodia's Covid aid*, „Phnom Penh Post”, 24 czerwca 2021, <https://www.phnompenhpost.com/national-politics/vietnam-pm-hails-cambodias-covid-aid> (dostęp: 2.08.2022).

⁶⁴ L. Pham, *Vietnam-Cambodia relations vital to both: Expert*, „Hanoi Times”, 29 grudnia 2021, <https://hanoitimes.vn/vietnam-cambodia-relations-vital-to-both-expert-319662.html> (dostęp: 3.08.2022).

⁶⁵ K. Heng, dz. cyt., s. 4.

jakiegokolwiek pomocy. Przesiedleńcy finalnie utknęli na granicy wietnamsko-kambodżańskiej na rzece Mekong, gdyż obostrzenia pandemiczne czy brak wietnamskich paszportów nie pozwoliły im na jej przekroczenie⁶⁶. Mogli liczyć jedynie na pomoc lokalnych społeczności, jednak w obliczu utraty głównego źródła dochodów nie była ona wystarczająca.

Pandemia COVID-19 przyczyniła się również do wzrostu roli Chin w Kambodży, co nie jest korzystne z perspektywy Hanoi. Pekin stał się jednym z głównych dostarczczyeli szczepionek dla rządu w Phnom Penh. Do listopada 2021 r. do Kambodży dotarło ok. 37 mln dawek, produkowanych przez firmy Sinovac i Sinopharm, co sprawiło, że odsetek zaszczepionych osób w kraju był jednym z najwyższych pośród państw ASEAN⁶⁷. Zacieśnienie współpracy chińsko-kambodżańskiej widać również na płaszczyźnie politycznej. W czerwcu 2022 r. pojawiły się bowiem informacje, jakoby rząd w Phnom Penh wyraził zgodę na korzystanie przez chińską marynarkę wojenną z bazy Ream, a tajna umowa ponoć została już zawarta. Wojskowa obecność Chińczyków na południu Kambodży nie zwiększyłaby znacznie możliwości działania w regionie, gdyż zdolność operacyjną chińskiej armii dają przyczółki na wyspie Hajnan oraz ok. 20 sztucznych wysp na Morzu Południowochińskim. Jak podaje dowódca amerykańskiej armii w regionie Indo-Pacyfiku admirał John C. Aquilino, trzy wyspy zostały już w pełni zmilitaryzowane i posiadają znacznie lepszą infrastrukturę niż baza Ream⁶⁸. Mimo to chińskie działania w Kambodży są postrzegane jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego w Wietnamie. Okręty ChRL miałyby możliwość szybszej blokady południowej części wietnamskiego wybrzeża, na czele z główną bazą morską Cam Ranh, a połączenie działań z siłami na Hajnanie stwarzałoby okazję do odcięcia Wietnamu od morza. Zbalansowanie chińskiego zagrożenia zapewnia współpraca rządu w Hanoi ze Stanami Zjednoczonymi, jednak w jej efekcie Kambodża i Wietnam mogą stanąć naprzeciw siebie w dwóch różnych obozach geopolitycznych.

⁶⁶ M. Bloomberg, „Please show mercy”: Evicted by Cambodia, ethnic Vietnamese stuck at watery border, „Thomson Reuters Foundation”, 1 lipca 2021, <https://news.trust.org/item/20210701214946-zj4lm/> (dostęp: 7.06.2022).

⁶⁷ B.J. Murg, *Walking a fine line: How Cambodia navigates its way between China and Vietnam*, „Southeast Asian Affairs” 2022, nr 1, s. 129.

⁶⁸ L. Horta, *Vietnam eyes China’s expanding presence in Cambodia*, 16 sierpnia 2022, „East Asia Forum”, <https://www.eastasiaforum.org/2022/08/16/vietnam-eyes-chinas-expanding-presence-in-cambodia/> (dostęp: 17.08.2022).

Podsumowanie

Relacje Wietnamu z Kambodżą napotykały wiele przeciwności, które były wynikiem skomplikowanych procesów politycznych zachodzących na Półwyspie Indochińskim. Po upadku cywilizacji Angkoru to Wietnam stał się silniejszym ośrodkiem w regionie, co przełożyło się na jego coraz większe wpływy w Kambodży i doprowadziło do wzrostu antywietnamskich nastrojów w kambodżańskim społeczeństwie. Nasilająca się wrogość w stosunku do Wietnamu była z kolei wynikiem aktywności wietnamskich komunistów po II wojnie światowej, którym zarzucano chęć dominacji nad słabszymi sąsiadami. Propaganda antywietnamska przeważała w okresie rządów Czerwonych Khmerów, a obalenie reżimu przez wietnamskie wojska i ich obecność w Kambodży przez kolejne 10 lat pogłębiły niechęć wśród lokalnej ludności.

Obecnie na szczytach władzy w Kambodży zasiadają politycy, którzy stanowiska zawdzięczają poparciu ze strony Socjalistycznej Republiki Wietnamu. Ten argument próbowała często wykorzystywać kambodżańska opozycja. Odwołując się do głęboko zakorzenionych w społeczeństwie antywietnamskich resentymentów, dążyła w ten sposób do podważenia mandatu partii rządzącej. Wewnętrznej rywalizacji w Kambodży przypatrywały się władze w Hanoi, w których interesie było zmniejszenie niechęci do Wietnamu i utrzymanie władzy przez Kambodżańską Partię Ludową, jawiącą się jako stabilny partner. Zneutralizowanie opozycji i usunięcie z głównego nurtu kambodżańskiej polityki działaczy głoszących antywietnamskie hasła doprowadziło do uspokojenia nastrojów w Kambodży, co wzmocniło pozycję KPL i Hun Sena. Pandemia COVID-19 nie przeszkodziła w intensyfikacji kontaktów międzypaństwowych, a niebezpieczeństwo wynikające z rozprzestrzeniania się koronawirusa sprawiło, że kraje udzieliły sobie wzajemnej pomocy.

Władze wietnamskie zwracają uwagę na problem braku stabilizacji na terenach granicznych, który może spowodować kolejną niekontrolowaną falę uchodźców i zaognienie sytuacji wewnętrznej w Kambodży, niechętniej migrantom z Wietnamu. Dlatego też wydaje się, że bez względu na ewentualne zmiany na szczytach władzy oba kraje powinny dążyć do ostatecznego określenia granic i rozstrzygnięcia kwestii statusu prawnego Wietnamczyków z Kambodży, który to problem uwydatnił się także w okresie pandemii koronawirusa.

Rząd w Hanoi obawiał się także wybuchu „kolorowej rewolucji” w Kambodży, która mogłaby zachęcić wietnamskich aktywistów do działania i zaszkodzić władzy KPW. Ewentualne zwycięstwo Partii Narodowego Ocalenia Kambodży oznaczałoby również zaostrenie polityki wobec Wietnamu i zaognienie sporów, które obecne władze próbują rozwiązać. Wzrost antywietnamskich

nastrojów mógłby także zwiększyć aktywność grup nawołujących do irredentyzmu, tj. przyłączenia obszaru Kambodża Krom do macierzy, co z pewnością znalazłoby odzwierciedlenie w relacjach międzypaństwowych.

Bibliografia

- Amer R., *Border conflicts between Cambodia and Vietnam*, „IBRU Boundary and Security Bulletin”, Summer 1997.
- Bayer J., *Polityka zagraniczna Kambodży*, [w:] *Wprowadzenie do polityki zagranicznej państw członkowskich ASEAN*, red. A. Szpak, M. Dahl, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2021.
- Bloomberg M., „Please show mercy”: *Evicted by Cambodia, ethnic Vietnamese stuck at watery border*, „Thomson Reuters Foundation”, 1 lipca 2021, <https://news.trust.org/item/20210701214946-zj4lm/> (dostęp: 7.06.2022).
- Byung Wook C., *Southern Vietnam under the Reign of Minh Mang (1820–1841). Central Policies and Local Response*, Cornell Southeast Asia Program Publications, Cornell University Press, New York 2004.
- Chandler D., *A History of Cambodia*, Westview Press, Boulder 2008.
- Chandler D., *The Tragedy of Cambodian History. Politics, War, and Revolution since 1945*, Yale University Press, Yale 1991.
- Clayton T., *Cambodians and the occupation: Responses to and perceptions of the Vietnamese occupation, 1979–1989*, „South East Asia Research” 1999/11, t. 7, nr 3.
- Frewer T., *Cambodia’s anti-Vietnam obsession*, „The Diplomat”, 6 września 2016, <https://thediplomat.com/2016/09/cambodias-anti-vietnam-obsession/> (dostęp: 2.06.2022).
- General Statistic Office, *Completed Results of the 2019 Viet Nam Population and Housing Census*, Statistical Publishing House 2020, <https://www.gso.gov.vn/wp-content/uploads/2019/12/Ket-qua-toan-bo-Tong-dieu-tra-dan-so-va-nha-o-2019.pdf> (dostęp: 2.06.2022).
- Heder S., *Cambodia–Vietnam: Special relationship against hostile and unfriendly forces*, „Southeast Asian Affairs” 2018, nr 1.
- Heng K., *Cambodia-Vietnam relations: Key issues and the way forward*, „ISEAS Perspective 2022”, ISEAS – Yusof Ishak Institute, nr 36.
- Horta L., *Vietnam eyes China’s expanding presence in Cambodia*, 16 sierpnia 2022, „East Asia Forum”, <https://www.eastasiaforum.org/2022/08/16/vietnam-eyes-chinas-expanding-presence-in-cambodia/> (dostęp: 17.08.2022).
- Human Rights Watch, *Cambodia: Rainsy sentence shatters pretense of democracy*, 24 października 2010, <https://www.hrw.org/news/2010/09/24/cambodia-rainsy-sentence-shatters-pretense-democracy> (dostęp: 7.06.2022).

- Hunt L., *What's behind the death of a prominent Cambodia government critic?*, „The Diplomat”, 11 lipca 2016, <https://thediplomat.com/2016/07/whats-behind-the-death-of-a-prominent-cambodia-government-critic/> (dostęp: 9.06.2022).
- Hutt D., *Cambodia on middle path between China and Vietnam*, „Asia Times”, 29 kwietnia 2022, <https://asiatimes.com/2022/04/cambodia-on-middle-path-between-china-and-vietnam/> (dostęp: 10.06.2022).
- Hutt D., *The truth about anti-Vietnam sentiment in Cambodia*, „The Diplomat”, 20 października 2016, <https://thediplomat.com/2016/10/the-truth-about-anti-vietnam-sentiment-in-cambodia/> (dostęp: 9.06.2022).
- Kiernan B., *Myth, nationalism and genocide*, „Journal of Genocide Research” 2001, nr 3(2).
- Kiernan B., *Serial colonialism and genocide in nineteenth-century Cambodia*, [w:] *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History*, red. A.D. Moses, Berghahn Books, New York 2009.
- Kunthear M., *Vietnam PM hails Cambodia's Covid aid*, „Phnom Penh Post”, 24 czerwca 2021, <https://www.phnompenhpost.com/national-politics/vietnam-pm-hails-cambodias-covid-aid> (dostęp: 2.08.2022).
- Leng T., *Small state diplomacy: Cambodia's foreign policy towards Vietnam*, „The Pacific Review” 2016, nr 1.
- Minority Rights Group International, *Cambodia – Ethnic Vietnamese*, listopad 2017, <https://minorityrights.org/minorities/ethnic-vietnamese/> (dostęp: 2.06.2022).
- Morris S.J., *Why Vietnam Invaded Cambodia: Political Culture and Causes of War*, Stanford University Press, Chicago 1999.
- Murg B.J., *Walking a fine line: How Cambodia navigates its way between China and Vietnam*, „Southeast Asian Affairs” 2022, nr 1.
- National Institute of Statistics, *Report of Cambodia Socio-Economic Survey 2019/20*, Ministry of Planning 2020, https://nis.gov.kh/nis/CSSES/Final%20Report%20of%20Cambodia%20Socio-Economic%20Survey%202019-20_EN.pdf (dostęp: 2.06.2022).
- Nga L., *Vietnam offers Cambodia largest Covid-19 aid package*, „Vietnam Express”, 22 kwietnia 2021, <https://e.vnexpress.net/news/news/vietnam-offers-cambodia-largest-covid-19-aid-package-4266853.html> (dostęp: 20.06.2022).
- Nhân Dân, *50th anniversary of Vietnam-Cambodia diplomatic ties marked*, 23 czerwca 2017, <https://en.nhandan.vn/politics/external-relations/item/5294402-50th-anniversary-of-vietnam-cambodia-diplomatic-ties-marked.html> (dostęp: 10.06.2022).

- Olszewski W., *Historia Wietnamu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991.
- Ovesen J., Trankell I.-B., *Foreigners and Honorary Khmers. Ethnic minorities in Cambodia*, [w:] *Civilizing the Margins: Southeast Asian Government Policies for the Development of Minorities*, red. C.R. Duncan, Cornell University Press, New York 2004.
- Pham L., *Vietnam-Cambodia relations vital to both: Expert*, „Hanoi Times”, 29 grudnia 2021, <https://hanoitimes.vn/vietnam-cambodia-relations-vital-to-both-expert-319662.html> (dostęp: 3.08.2022).
- Phnom Penh Post, *Breaking: Supreme Court rules to dissolve CNRP*, 16 listopada 2017, <https://www.phnompenhpost.com/national/breaking-supreme-court-rules-dissolve-cnrp> (dostęp: 10.06.2022).
- Phnom Penh Post, *Political deadlock broken*, 22 lipca 2014, <https://www.phnompenhpost.com/national/political-deadlock-broken> (dostęp: 9.06.2022).
- Pringle J., *Meanwhile: When the Khmer Rouge came to kill in Vietnam*, „International Herald Tribune”, 7 stycznia 2004, <https://web.archive.org/web/20051027024852/http://www.ihf.com/> (dostęp: 2.06.2022).
- Radio Free Asia, *Cambodia defends flag burning protest as 'freedom of expression'*, 15 sierpnia 2014, <https://www.rfa.org/english/news/cambodia/flag-08152014162722.html> (dostęp: 9.06.2022).
- Radio Free Asia, *Cambodian PM to visit Vietnam amid political tensions at home*, 23 grudnia 2013, <https://www.rfa.org/english/news/cambodia/visit-12232013231824.html> (dostęp: 9.06.2022).
- Scruton R., *Źródło totalitaryzmu*, [w:] *Totalitaryzm a zachodnia tradycja*, red. M. Kuniński, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2006.
- Sokchea M., Parkinson C., *Point of no resolution*, „Phnom Penh”, 20 lipca 2015, <https://www.phnompenhpost.com/national/point-no-resolution> (dostęp: 10.06.2022).
- Sokheng V., *NEC reiterates Rainsy's ineligibility*, „Phnom Penh Post”, 17 lipca 2013, <https://www.phnompenhpost.com/national/nec-reiterates-rainsy%E2%80%99s-ineligibility> (dostęp: 8.06.2022).
- Sokheng V., Di Certo B., *Parties to form Cambodia Democratic Movement of National Rescue*, „Phnom Penh Post”, 17 lipca 2012, <http://www.phnompenhpost.com/index.php/2012071757467/National-news/srp-hrp-announce-political-merger.html> (dostęp: 8.06.2022).
- Spencer P., *Genocide since 1945*, Routledge, London–New York 2012.
- Strašáková M., *Claiming Phu Quoc/Koh Tral: Irredentism as a recurrent theme of Cambodian domestic politics*, [w:] *Unresolved Border, Land and Maritime Disputes in Southeast Asia: Bi- and Multilateral Conflict Resolution*

- Approaches and ASEAN's Centrality*, red. A. Gerstl, M. Strašáková, Brill Academic Pub, Leiden 2016.
- Swann W., *21st century Cambodia: View and Vision*, Global Vision Publishing House, New Delhi 2009.
- Thayer C.A., *The Vietnam People's Army under Doi Moi*, Institute of Southeast Asian Studies, Singapur 1994.
- Turton S., *Cambodia resumes treason trial of opposition leader Kem Sokha*, „Asia Nikkei”, 19 stycznia 2022, <https://asia.nikkei.com/Politics/Cambodia-resumes-treason-trial-of-opposition-leader-Kem-Sokha> (dostęp: 10.06.2022).
- Turton S., *Sam Rainsy resigns from CNRP*, „Phnom Penh Post”, 11 lutego 2017, <https://www.phnompenhpost.com/national/sam-rainsy-resigns-cnrp> (dostęp: 10.06.2022).
- Vantha P., *Cambodia says relocated Vietnamese families cannot own land*, „Cambodianess”, 12 grudnia 2019, <https://cambodianess.com/article/cambodia-says-relocatedvietnamese-families-cannot-own-land> (dostęp: 3.06.2022).
- VietnamPlus, *Vietnam wishes to foster friendship with Cambodia: PM*, 9 stycznia 2017, <https://en.vietnamplus.vn/vietnam-wishes-to-foster-friendship-with-cambodia-pm/105549.vnp> (dostęp: 10.06.2022).
- Voa Cambodia, *Cambodia authorities raid protest camp, ban further demonstrations*, 4 stycznia 2014, <https://www.voacambodia.com/a/cambodia-authorities-raid-protest-camp-ban-further-demonstrations/1823392.html> (dostęp: 9.06.2022).
- Voa Cambodia, *Four killed as riot police fire on demonstrators*, 4 stycznia 2014, <https://www.voacambodia.com/a/four-killed-as-riot-police-fire-on-demonstrators/1822935.html> (dostęp: 9.06.2022).
- Voice of Vietnam, *Vietnam, Cambodia complete 84% of land border delineation, marker planting*, 4 października 2019, <https://vovworld.vn/en-US/news/vietnam-cambodia-complete-84-of-land-border-delineation-marker-planting-789845.vov> (dostęp: 7.06.2022).
- Vuving A., *The evolution of Vietnamese foreign policy in the Doi Moi Era*, [w:] *Vietnam: Navigating a Rapidly Changing Economy, Society, and Political Order*, red. B. Ljunggren, D.H. Perkins, Harvard University Press, Cambridge 2022.
- Willemys A., *China in vogue, but Vietnam still Hun Sen's lifeline*, „The Diplomat”, 26 czerwca 2018, <https://thediplomat.com/2018/06/china-in-vogue-but-vietnam-still-hun-sens-lifeline/> (dostęp: 10.06.2022).